

Maciej Janik, Marek Nita
(Akademia im. Jana Długosza w Częstochowie)

MAŁY REGION W DOKUMENTACJI ARCHIWALNEJ WIELKIEGO IMPERIUM

W dniach 2–11 września 2015 r. przeprowadziliśmy w zasobach Rosyjskiego Państwowego Archiwum Historycznego (Российский Государственный Исторический Архив – РГИА) w Sankt Petersburgu sondażowe poszukiwania stanowiące fragment badań prowadzonych w związku z realizacją grantu badawczego: *Miejsca pamięci i zapomnienia. Badania interdyscyplinarne północnych terenów Jury Krakowsko-Częstochowskiej*. Projekt ten, kierowany przez grupę naukowców z Uniwersytetu Łódzkiego, został zatwierdzony do realizacji w konkursie Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki. Skład zespołu badawczego jest interdyscyplinarny i obejmuje: archeologów, etnologów, historyków (regionalista i archiwista) i historyków sztuki¹. Tematem grantu są miejsca związane z dziewiętnasto- i dwudziestowiecznymi dziejami mikroregionu północnojurańskiego, tworzące bodźce dla „wieloaspektowego poznawania historii, kulturowej rzeczywistości, klimatu społecznego, lokalnej i rodzinnej pamięci, dziedzictwa pokoleń oraz dzisiejszej tożsamości” pięciu gmin jurajskich: Janowa, Lelowa, Mstowa, Olsztyna i Przyrowa. Miejsca te postanowiono zlokalizować w lokalnej pamięci społecznej, przy pomocy wywiadów środowiskowych prowadzonych przez etnologów. Uznano przy tym, że informacje źródeł, znane archeologom i historykom, mogą spełniać wobec tych lokalizacji podwójną rolę: inspiracyjną i weryfikacyjną. Inspiracyjną, bo fakty otrzymane metodą kwerendy archiwalnej stają się podniętą dla określonych pytań sondażu etnologicznego. Weryfikacyjną, gdyż fakty egzystujące w pamięci społecznej można sprawdzić w dokumentacji archiwalnej lub poprzez sondaż archeologiczny.

Historycy pracujący w projekcie zobligowani zostali w związku z tym do rozpoznania regionalnego zasobu źródłowego związanego z badanymi gminami. Jego ważnym składnikiem są oczywiście źródła archiwalne, szczególnie ważne dla form instytucjonalnej tezauryzacji pamięci społecznej. Ich miejscem przechowywania są dzisiaj archiwa funkcjonujące w Częstochowie, Katowicach, Kielcach, Łodzi, Radomiu i Warszawie. Nowoczesne narody wykształciły w XIX w.

---

¹ Vide: *Wykaz projektów zakwalifikowanych do finansowania w organizowanym przez Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego konkursie Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki 2013/2014 – moduł badawczy 1.1*, nr 55, http://www.nauka.gov.pl/g2/oryginal/2014_04/5efa02659d936422de-a6d9b71ad60920.pdf [dostęp: 31.03.2016].

państwa, które stale doskonaliły swoje działania o charakterze politycznym, gospodarczym i administracyjnym. Optymalizacja działalności państwowej wymagała racjonalizacji sprawozdawczości, dającej wgląd w ważne dla państwa aspekty życia społecznego. Wobec braku własnego państwa ważna część takiej sprawozdawczości z ziem polskich znalazła się w archiwach państw zaborczych. Stanowi tam potencjał informacyjny, który ma małe szanse na operacjonalizację stosownie do potrzeb współczesnej pamięci społecznej Polaków. Stąd potrzeba stałego rozpoznawania umieszczonych poza granicami Polski zasobów dokumentujących jej historię². Także w zakresie mikroregionalnym. Ze zrozumienia tych okoliczności zrodziła się inicjatywa realizacji kwerendy w Rosyjskim Państwowym Archiwum Historycznym, gromadzącym bardzo istotne materiały do dziejów tych ziem polskich, które w XIX i początkach XX w. znajdowały się pod panowaniem Rosji.

W trakcie kwerendy staraliśmy się dotrzeć do wybranych zespołów РГИА w celu rozpoznania, jaką dokumentację znajdują w nich sprawy niewielkich społeczności lokalnych poddanych niegdyś władzy imperium rosyjskiego. Działania te były jednocześnie okazją do zapoznania się z metodyką pracy oraz organizacją archiwów rosyjskich. Na oficjalnej stronie internetowej РГИА czytamy: „Rosyjskie Państwowe Archiwum Historyczne (RGIA), to największe archiwum w Europie i jedno z największych w świecie. Przechowuje w 1368 fondach [zespołach] ponad 7 milionów jednostek archiwalnych, z czego 6,5 mln to dokumenty dotyczące historii imperium rosyjskiego od początku XVIII w. do 1917 r. RGIA jest przedmiotem uwagi UNESCO i skarbem całej ludzkości. Dekretem prezydenta Federacji Rosyjskiej z dnia 6 listopada 1993 r., RGIA zostało włączone do zbioru szczególnie cennych obiektów dorobku kulturowego narodów Federacji Rosyjskiej”³.

Rosyjskie Państwowe Archiwum Historyczne

Fot. BiOBER, <https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/8/8d/RGIA.jpg> [domena publiczna].

² Warto tutaj zauważyć, że w latach 1998–2004 pod auspicjami Rady Europy realizowany był międzynarodowy program „Reconstitution of the Memory of Poland”, którego głównym celem było gromadzenie informacji o źródłach do historii Polski przechowywanych w archiwach zagranicznych. Vide: <http://www.archiwa.gov.pl/en/wspolpraca-i-projekty/prowadszone-przez-ndap/198-odtworzenie-pamici-polski-reconstitution-of-the-memory-of-poland.html> [dostęp: 1.04.2016].

³ <http://www.fgurgia.ru/#/> [dostęp: 2.04.2016]

Powierzchność architektoniczna nowej siedziby archiwum, położonej przy Zanevskim Prospekcie nr 36, zdaje się potwierdzać te słowa. To prawdziwa twierdza archiwistyki rosyjskiej. Archiwum, zlokalizowane wcześniej w historycznych budynkach Synodu i Senatu przy Placu Dekabrystów, zyskało tutaj nowoczesne zaplecze techniczne, pozwalające obsłużyć potężną dokumentację głównych rosyjskich instytucji państwowych od XVIII do początków XX w.⁴

Dużą pomocą dla badaczy jest dostępny w sieci Internetu katalog elektroniczny РГИА, który pozwala na wcześniejsze rozpoznanie zawartości przechowywanych tutaj zespołów archiwalnych. Katalog ten otwiera dostęp do poszczególnych zespołów (фонды), dostarcza informacji o historii ich powstania i znaczeniu (историческая справка), wprowadza do poszczególnych inwentarzy zespołów oferując ich skany (отсканированная опись). Duże nadzieje rozbudzają w badaczu zakładki odsyłające go do wyszukiwarek: topograficznej, osobowej, geograficznej, przedmiotowej. Niestety posłużenie się nimi przynosi bardzo nikłe rezultaty, gdyż katalog elektroniczny funkcjonujący w obrębie strony Archiwum, posługuje się informacjami zawartymi jedynie w ok. 2,5% ogólnej liczby archiwaliów. Najczęściej zatem otrzymujemy informację: niczego nie znaleziono (ничего не найдено).

Bogaty zbiór archiwaliów dotyczących spraw polskich, zgromadzonych w РГИА, od dawna budził zainteresowanie polskich historyków. Po ostatniej wojnie pierwszy w sposób kompleksowy ocenił możliwości kwerendy w tym miejscu Zygmunt Kolankowski – w 1959 r.⁵ Należy żałować, że nie doszło do powołania w Petersburgu (wówczas Leningradzie) postulowanej przez niego polskiej stacji naukowej, której pracownicy mogliby się zająć systematyczną penetracją archiwaliów РГИА. W następnych latach archiwalia te wykorzystywane były przez historyków polskich różnych specjalności: varsavianistów⁶,

⁴ Nowy kompleks budynków Rosyjskiego Państwowego Archiwum Historycznego składa się z 4 bloków. Wśród nich zasadnicze znaczenie posiada blok B, stanowiący przestrzeń magazynową dla przechowywanego tutaj zbioru archiwaliów. Komunikacja wewnątrz budynku, np. przejście z czytelnicy archiwaliów do zlokalizowanej w kompleksie biblioteki i jadalni, nie jest prosta. Po kilku dniach pobytu zostaje przecież opanowana.

⁵ Z. Kolankowski, *Archiwum Historyczne w Leningradzie i jego polonica*, „Kwartalnik Historyczny” 1959, t. 65, nr 3, s. 1018.

⁶ R. Kołodziejczyk, *Archiwum Feldmarszałka Iwana Paskiewicza namiestnika Królestwa Polskiego*, „Archeion” 1961, t. 34, s. 95–104; idem, *Varsaviana w Centralnym Państwowym Archiwum Historycznym w Leningradzie*, „Rocznik Warszawski” 1969, t. 9, s. 347–352; A. Sołtan, *Polonica i varsaviana w zbiorach petersburskich*, „Rocznik Warszawski” 1998, t. 28, s. 348–350; idem, *Źródła do dziejów Warszawy popowstaniowej w Rosyjskim Państwowym Archiwum Historycznym*, „Almanach Muzealny” 2001, t. 3, s. 177–186. Tutaj też informacja o nieopublikowanych sprawozdaniach z poszukiwań petersburskich: R. Kołodziejczyk, *Sprawozdanie z pobytu naukowego w Petersburgu w dniach 15–29 kwietnia 1997 r.* (maszynopis) oraz E. Rosowska, *Sprawozdanie z pobytu naukowego w Rosyjskim Państwowym Archiwum Historycznym (RГИА w Petersburgu w dniach 15–29 kwietnia 1997 r.* (maszynopis).

znawców heraldyki i sfragistyki⁷, badaczy historii kościoła⁸, historyków prawa i administracji⁹, dziejów gospodarczych¹⁰. Jeśli chodzi o region częstochowski, to od wielu lat próbowano rozpoznać archiwalia carskie związane z historią klasztoru jasnogórskiego. Ostatecznie pod koniec XX w., „dzięki wysiłkom i uprzejmości p. mgr Julii Godlewskiej, udało się sprowadzić do Polski ponad 300 dokumentów w postaci mikrofilmów z carskiej kancelarii Ministerstwa Spraw Wewnętrznych w Petersburgu”, przechowywanych w РГИА. Dokumenty te doczekały się tłumaczenia i szerszej charakterystyki w 1998 r.¹¹ W podobnym kręgu zainteresowań zlokalizować należy także prace badawcze Bronisława Czaplickiego, oparte na archiwaliach wytworzonych przez carskie Ministerstwo Spraw Wewnętrznych, a w jego obrębie przez Departament Spraw Kościelnych¹².

Autorzy prezentowanego sprawozdania na realizację kwerendy nie mieli zbyt wiele czasu¹³. W związku z tym przeprowadzone zostały jedynie

---

⁷ S.K. Kuczyński, *Polonica heraldyczne i sfragistyczne w zbiorach leningradzkich*, „Archeion” 1978, s. 191–213; S. Górzyński, *Heroldia Królestwa Polskiego: katalog wystawy dokumentów ze zbiorów Rosyjskiego Państwowego Archiwum Historycznego w Sankt Petersburgu: 17.XII.2001–3.II.2002: Muzeum Historyczne m. st. Warszawy*, Warszawa 2001.

⁸ T. Ciesielski, *Sprawozdanie z kwerendy w Sankt Petersburgu w dniach 20 VIII–1 IX 2012 r.*, „Hereditas Monasteriorum” 2012, t. 1, s. 394–399. Tu również informacja bibliograficzna o repertoriach archiwalnych, inwentarzach oraz przewodnikach dotyczących dokumentacji dziejów Kościoła polskiego w zbiorach РГИА, opublikowanych przez Mariana Radwana i Krzysztofa Pożarskiego. M. Sobczyńska-Szczepańska, *Wybrane źródła do dziejów skasowanych klasztorów trynitarzy w zasobie Rosyjskiego Państwowego Archiwum Historycznego w Sankt Petersburgu*, „Hereditas Monasteriorum” 2014, t. 4, s. 221–234; eadem, *Sprawozdanie z kwerendy w Rosyjskim Państwowym Archiwum Historycznym w Sankt Petersburgu w dniach 21 VIII – 2 IX 2013 r.*, ibidem, s. 526–530; A. Kozyrńska, *Arcybiskup Edward Ropp (1851–1939). Życie i działalność*. „Dzieje Najnowsze” 2003, R. XXXV, z. 4, s. 150.

⁹ M. Czapska, *Z problematyki badań nad XIX-wiecznym rosyjskim tekstem urzędowym na przykładzie materiałów Rosyjskiego Państwowego Archiwum Historycznego w Sankt Petersburgu / Fond 733/*, [w:] *Tekst źródła – interpretacja, krytyka*, pod red. B. Trelińskiej, Lublin 2005, s. 416–426; M. Czapska, B. Szabat, J. Zięba, *Adwokatura Świętokrzyska, Zarys dziejów od początku XIX wieku*, Kielce 2013.

¹⁰ I. Pietrzak-Pawłowska, *Zagłębie Dąbrowskie i Okręg Loary: Penetracja kapitałów francuskich po 1870 roku*, „Kwartalnik Historyczny” 1965, nr 4, s. 785–809; Z. Pustuła, *Początki kapitału monopolistycznego w przemyśle hutniczo-metalowym Królestwa Polskiego (1882–1900)*, Warszawa 1968; idem, *Kapitały obce w przemyśle ciężkim Królestwa Polskiego 1876–1900*, „Kwartalnik Historyczny” 1964, nr 4, s. 956–974; J. Pazdur, *Zarys dziejów górnictwa na ziemiach polskich*, t. 2, Katowice 1961.

¹¹ *Akta rządu carskiego dotyczące Jasnej Góry z lat 1868–1914*, dokumenty zebrała i tłumaczyła J. Godlewska, wstępem i komentarzem zaopatrzył Janusz Zbudniewek ZP, „Studia Claromontana” 1998, t. 18, s. 235.

¹² B. Czaplicki, *Dokumenty rosyjskie z początku XX wieku na temat Jasnej Góry*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 2011, t. 95, s. 11–32; idem, *Kościół katolicki w Częstochowie w latach 1867–1914 w świetle akt magistratu miasta – zarys problematyki*, [w:] *Częstochowskie teki historyczne*, t. 3, pod red. N. Morawca, R.W. Szweda, M. Trąbskiego, Częstochowa 2012, s. 125–152.

¹³ Z niemal dwutygodniowej ramy czasowej kwerendy – po odliczeniu czasu podróży, mozołnej rejestracji w archiwum oraz dość długiej realizacji zamówień (3 dni) – został tydzień pracy.

badania sondażowe, obejmujące kilka zespołów ze zbiorów РГИА, związanych z charakteryzowanym obszarem. Znalazł się wśród nich zespół nr 1281 wytworzony przez Radę Ministra Spraw Wewnętrznych¹⁴. Zbiór ten obejmuje 6104 jednostek archiwalnych, z których najstarsze sięgają roku 1804, choć sama Rada utworzona została 25 czerwca 1811 r.¹⁵ Częścią kolekcji są liczne raporty gubernatorów, a wśród nich również raporty gubernatora guberni piotrkowskiej, utworzonej w 1867 r. i obejmującej powiat częstochowski. Raporty są źródłem bardzo wartościowym informacyjnie, coraz częściej ostatnio wykorzystywanym przez historyków rosyjskich i polskich¹⁶. Ich schemat informacyjny kształtował się w ciągu całego XIX w., począwszy od 4 listopada 1804 r., kiedy to specjalnym cyrkularzem Ministerstwa Spraw Wewnętrznych zobowiązano gubernatorów do składania corocznych obowiązkowych sprawozdań o stanie powierzonych im terytoriów¹⁷. W latach 30-tych i 40-tych XIX w. stopniowo precyzowano kategorie treściowe sprawozdań, nadając im bardziej ujednoliconą formę. W zasadzie aż do 1870 r. obowiązywał formularz kompozycyjny sprawozdania powstały w 1837 r., który odwoływał się do pewnej sztywnej listy pytań i problemów¹⁸. Dużą wagę przywiązywano do danych statystycznych.

Spośród wielu raportów gubernatora piotrkowskiego, dokładniej przeanalizowano raport z 1869 r., który zawiera wiele ciekawych danych obrazujących sytuację społeczną w tych gminach jurajskich, w których małe ośrodki miejskie takie jak: Olsztyn, Mstów, Janów, Przyrów czy Lelów, utraciły

---

Dodatkowo prace analityczne nad archiwaliimi spowalniał brak w czytelnym księgozbioru podręcznego (encyklopedie, słowniki), brak dostępu do Internetu, zakaz fotografowania archiwaliów przy jednoczesnym dość uciążliwym czasowo i kosztochłonnym trybie realizacji skanów. Warto też zwrócić uwagę na czas pracy archiwum. РГИА jest otwarte od poniedziałku do czwartku w godzinach 10:00–17:15, a w piątek 10:00–16:15. W każdy ostatni piątek miesiąca archiwum jest zamknięte z powodu tzw. dnia sanitarnego. W tej sytuacji należało dokonać bardzo przemyślanego wyboru określonych фондów (zespołów), a w ich obrębie zrealizować sondażowe rozpoznanie kierując się celami prowadzonych badań.

¹⁴ РГИА, ф. 1281: Совет Министра Внутренних Дел, Отчет Петроковского Губернатора, оп. 7, г. 1870, д. 25.

¹⁵ Wg informacji Совет Министра Внутренних Дел, Историческая справка, http://rgia.su/old/showObject.do?object=27603597&viewMode=B_10540&link=1 [dostęp: 2.04.2016].

¹⁶ Informacji o specyfice źródłowej raportów dostarczają prace: Б.Г. Литвак, *Очерки истории массовой документации XIX – начала XX в.*, Москва 1979; А.С. Минаков, *Всепопданнейшие отчеты губернаторов как источники по изучению взаимоотношений центральной и местной власти в России второй половины XIX – начала XX в.*, „Отечественная история” 2005, nr 3, s.170–175. Przykładem opracowania szczegółowego opartego na raportach może praca: И.Ф. Николаевич, *Губернаторские отчеты как источник по истории рекрутской повинности в Олонецкой губернии в XIX веке*, „Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики” 2013, nr 7, ч. 1, s. 78–82. Z prac polskich szeroko raporty wykorzystuje: L. Jaśkiewicz, *Carat i sprawy polskie na przełomie XIX i XX w.*, Pułtusk 2011; R. Jurkowski, *Sytuacja polityczna w guberni wileńskiej, stosunek władz do religii katolickiej, ludności polskiej, litewskiej i białoruskiej w świetle dwóch raportów gubernatora Dymitra Lubimowa z 1907 i 1908 roku*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne” 2003, nr 19.

¹⁷ Б.Г. Литвак, op. cyt., s. 144.

¹⁸ Ibidem, s. 145–146

status miast. Отчет Петроковского Губернатора zawiera następujące kategorie sprawozdawcze:

1. Terytorium;
2. Ruch ludności;
3. Charakterystyka polityczna mieszkańców;
4. Stan urodzaju i ogół środków społecznej aprowizacji;
5. Stan zdrowia społecznego;
6. Stan moralności społecznej;
7. Organizacja i porządek władzy;
8. Ustrój miast;
9. Gospodarka wiejska;
10. Położenie różnych gałęzi przemysłu;
11. Wykonywanie powinności naturalnych i pieniężnych;
12. Stan zaległości;
13. Instytucje charytatywne;
14. O stanie oświaty społecznej;
15. Niepospolite, nadzwyczajne wydarzenia;
16. Gminne władze i sądy;
17. Straż ziemska;
18. Różne informacje i uwagi;
19. Poglądy i propozycje.

Jak wynika z tej ekspozycji problemów, w raporcie zmierzano do starannego, wyczerpującego opisu rzeczywistości gubernialnej, ze szczególnym położeniem nacisku na te jej strony, które były dla imperium ważne z przesłanek politycznych i gospodarczych. Stąd np. do najdłuższych partii tekstu należy „charakterystyka polityczna mieszkańców”, rozwijająca się od 8 do 15 strony sprawozdania. Poza chłopami, nastroje polityczne środowisk społecznych guberni ocenione są tutaj jako dalekie od zrozumienia i pełnej akceptacji działań władz rosyjskich. Jako niebezpieczne dla Rosji widzi się polskie duchowieństwo katolickie, „które nadal stanowi najbardziej niepokorny pod względem politycznym element ludności”¹⁹. Interesującą uwagę interpretującą nastroje społeczne w dawnych miasteczkach jurajskich, znajdziemy we fragmencie sprawozdania traktującym o ustroju miast²⁰. Gubernator piotrkowski, którym wówczas był gen. Iwan Kachanow (1821–1909)²¹, stwierdza mianowicie: „Nie ulega wątpliwości, że znaczenie handlowe miasteczek, po przekształceniu ich w osady, zachowane zostanie tylko tam, gdzie wspierało się ono na rzeczywistych pracach miejscowości, a nie było wywołane sztucznie, poprzez ustanowienie jarmarków, których istniało w każdym miasteczku po kilka, bez jakiegokolwiek pożytku dla ludności, a raczej kosztem wieśniaków pojawiających się na drobnych jarmarkach i targach nie tyle dla sprzedaży i kupna, co dla rozrywki, przy czym trwonili oni w karczmach u Żydów zdobyte pracą pieniądze.

---

¹⁹ Отчет Петроковского Губернатора, оп. 7, г. 1870, д. 25., op. cyt., s. 11.

²⁰ Ibidem – fragment Устройство городов, s. 37–39.

²¹ Był gubernatorem piotrkowskim od 1 stycznia/12 stycznia 1867–14 lutego/26 lutego 1884 r. Vide: Iwan Siemionowicz Kachanow, [w:] A. Górak, J. Kozłowski, K. Latawiec, *Słownik biograficzny gubernatorów i wicegubernatorów w Królestwie Polskim (1867–1918)*, Lublin 2014, s. 43, 183–186.

*To nienormalne zjawisko z czasem powinno się zmienić, i wtedy okaże się nawet dziwnym, w jaki sposób mogło istnieć w tym lub innym miasteczku życie miejskie oparte na handlu*²². Pomijając okoliczności polityczne, w jakich znalazły się miasteczka jurajskie po powstaniu styczniowym, nie sposób odmówić tej interpretacji racjonalnych przesłanek²³. Bez wątplenia raporty gubernatora piotrkowskiego, jako źródło do dziejów regionu częstochowskiego, zasługują na szersze ujęcie i dokładniejszą analizę.

Interesującą ilustracją kartograficzną życia guberni piotrkowskiej oraz innych obszarów ziem polskich znajdujących się pod zaborem rosyjskim może być *Mapa drogowa guberni Kraju Przywiślańskiego z 1889 r.* Jej egzemplarz przechowywany jest w zbiorze map i planów РГИА. To dosyć rzadki w naszych zbiorach zabytek kartografii dotyczący Królestwa Polskiego ostatniego ćwierćwiecza XIX w., interesująco pokazujący m.in. sytuację komunikacyjną miejscowości północno-jurajskich²⁴. Okazuje się, że z interesujących nas ośrodków gminnych, najlepszą sytuację komunikacyjną miał Mstów, który leżał przy ważnej trasie (zakwalifikowanej jako szosa) biegnącej od Herbów – a zatem od granicy z Cesarstwem Niemieckim – poprzez Częstochowę, Wyczerpy do Świętej Anny i Koniecpora. Zauważyć należy położoną przy tej drodze miejscowość Święta Anna, co było ważne dla żywotności istniejącego tutaj sanktuarium. Tutaj też zlokalizowano stację pocztową. W porównaniu z Mstowem położenie Olsztyna, Janowa i Lelowa było bardzo peryferyjne.

Innym zespołem przejrzanym w trakcie kwerendy był fond nr 821 obejmujący akta Departamentu Spraw Wyznaniowych przy Ministerstwie Spraw Wewnętrznych. To bardzo rozległy zespół, zawierający 21 335 jednostek archiwalnych²⁵. Znalaziono tutaj interesujące dokumenty oświetlające sprawę pożaru kościoła i klasztoru p.w. św. Anny w Przyrowie, co miało miejsce 15 stycznia 1881 r.²⁶ Dokumenty te zostały wytworzone z jednej strony przez gubernatora guberni piotrkowskiej, z drugiej strony zaś przez Departament Spraw Wyznaniowych. Ten ostatni był odbiorcą informacji o okolicznościach zdarzenia, zakresie zniszczeń oraz propozycji zabezpieczenia zniszczonego obiektu. Z Departamentu w kierunku urzędu gubernatora płynęły z kolei decyzje o formach i stopniu podjętych działań renowacyjnych oraz ich zabezpieczeniu finansowym. Dla historyka zajmującego się tym zabytkiem ciekawe są wszystkie te pola

²² Устройство городов, op. cit., s. 39.

²³ W 1870 r. władze carskie pozbawiają statusu miast egzystujące w powiecie częstochowskim miasteczka, m.in.: Mstów, Olsztyn i Przyrów. Zostały one, jako osady, włączone do gmin wiejskich (np. Mstów do gminy Wancerzów). Vide: J. Lipiec, *Ekonomiczno-społeczna i prawna degradacja miast regionu częstochowskiego w XIX wieku*, „Ziemia Częstochowska” 1967, t. 6/7, s. 83–125.

²⁴ *Mapa drogowa guberni Kraju Przywiślańskiego opr. przez M(ikolaja) Nipanicza* (Дорожная карта губерний Привислянского края составлена Н. Нипаничем, S. Petersburg 1889), РГИА, ф. 1424: Карты, планы и чертежи учреждений, ведавших промышленностью и торговлей, оп. 1, д. 299.

²⁵ Wg danych na stronie: http://rgia.su/old/showObject.do?object=27612311&viewMode=B_10540&link=1 [dostęp: 2.04.2016].

²⁶ Ситуационные и поэтажные планы Пржировского монастыря св. Анны, РГИА, ф. 821: Департамент Духовных Дел Иностранных Исповеданий МВД, оп. 2, д. I 30, ч. I.

informacyjne. Interesujący jest dokładny wykaz zniszczeń powstałych w czasie pożaru klasztoru sporządzony przez architekta powiatowego²⁷. Wedle jego opinii odbudowa zniszczeń miałaby kosztować od 30 do 35 tysięcy rubli. Jednakże władze centralne cały koszt doprowadzenia przyrowskiego klasztoru i kościoła do pożądanego stanu szacowały na ok. 20 tysięcy rubli. Czy dla zbadania „sprawy przyrowskiej” dokumentacja РГИА jest niezastąpiona? Niezupełnie. Sporo danych, choć nie tak szczegółowych, zamieściły też „Piotrkowskie Wiadomości Gubernialne” w styczniu i lutym 1881 r.²⁸ Porównanie tych informacji zdradza ich wspólne pochodzenie.

Dodajmy, że we wskazanym tutaj zespole 821 zachowało się także kilkadziesiąt kart archiwaliów dokumentujących funkcjonowanie zgromadzenia sióstr dominikanek ze Świętej Anny. Akta te pokazują ich walkę o przetrwanie w sytuacji, gdy władze carskie cofnęły im prawo do nowicjatu. Wielce wymowne jest pismo z 1904 r. skierowane przez siostrę przełożoną Magdalenę Świerczyńską do cesarza Mikołaja II, w którym prosi o pozostawienie ich zakonu w Świętej Annie, ze względu na długi tam pobyt i ich sędziwy wiek. Prośba została rozpatrzona pozytywnie, w 1905 r. zakonnice otrzymały dekret cesarski i zgodę na przyjmowanie nowych mniszek. Tym samym zakon mógł dalej prowadzić swoją działalność²⁹.

Dramatyczny pożar klasztoru i jego skutki sprowokowały władze do niecodziennych działań, co oczywiście pozostawiło swój ślad dokumentacyjny. Podobnie jest w przypadku miasta Radomska, gdzie skala zniszczeń po pożarze skłoniła władze do wydania decyzji w sprawie zasiłku dla pogorzalców³⁰.

Maleńki Przyrów, z klasztorem usytuowanym pod jego bokiem, był w skali całego imperium drobiną. Jeśli ten mikroświat został dostrzeżony przez „imperialne oko” władzy, to przede wszystkim dlatego, że zapewniono temu oku „odpowiednie zbliżenie pola widzenia” poprzez działanie scentralizowanego systemu biurokratycznego. Systemu, który nieugięcie wymagał sankcjonowania decyzji partykularnych na najwyższych piętrach władzy. Potwierdzają tę refleksję także inne zespoły archiwalne РГИА. W zespole 1270 (Комитет по делам Царства Польского) znaleźliśmy np. dokumentację prośby Cezaryny Gruszeckiej z niedalekiego od Częstochowy Pławna, dotyczącą wydania zgody na budowę w miejscowym kościele rodzinnej krypty grobowej. Prośba ta była przedmiotem szeroko umotywowanej decyzji Departamentu Spraw Wyznaniowych Ministerstwa Spraw Wewnętrznych³¹.

---

²⁷ Ibidem, pismo Gubernatora Piotrkowskiego nr 711, z 5 II 1881, s. w poszycie 113–114.

²⁸ „Pietrkowskija Gubernskija Wiedomosti”, 24 I (5 II) 1881, nr 4; ibidem, nr 6, 7 (19) II 1881, s. 6. Tutaj także straty materialne po pożarze szacuje się na 35 000 rubli. Był to tygodnik redagowany i wydawany w Piotrkowie w języku rosyjskim, w latach 1867–1915. Pismo to posiada w swoich zbiorach Российская национальная библиотека, Санкт-Петербург, Здание на наб.р. Фонтанки. Tam też do niego dotarliśmy.

²⁹ РГИА, ф. 821: Департамент Духовных Дел Иностранных Исповеданий МВД, оп. 2, д. 272, 704, 2515.

³⁰ О пособии погорельцам гор. Радомска (27 II 1867–13 III 1867), РГИА, ф. 1270, Комитет по делам Царства Польского, оп. 1, д. 326.

³¹ О дозволении помещице Грушецкой построить подь костеломь въ имени Плавно семейную

Dystans dzielący mieszkańca regionalnego partykularza od władzy w wielkim państwie jest na tyle znaczny, iż nie prowokuje do częstych z nią kontaktów. Życie rodzi jednak różne potrzeby, a wtedy i hrabia i zwykły mieszkaniec państwa musi wystąpić do władzy z prośbą. Ta już wymaga dokumentu, który później trafia do archiwum. Gruszecka prosiła więc o zgodę na wybudowanie krypty grobowej, hrabia Henkel von Donnersmark o odstąpienie terenu pod wydobywanie rudy we wsi Gaszyn (1876 r.)³², mieszkaniec wsi Panki, niejaki Henryk Monot, prosił o rekompensatę finansową za ziemię zabraną mu pod budowę mostu i drogi³³, mieszkaniec wsi Truskolasy, Antoni Długołęcki, zwracał się z prośbą o odsprzedanie mu lub oddanie w dzierżawę ziemi pozostałej po dawnych zakładach hutniczych w Pankach i Praszce³⁴.

Wszystkie te ślady dokumentacyjne mają to do siebie, że często występują w kontekście dużych zbiorów archiwalnych i trudno je z wyprzedzeniem ujawnić, interesując się jedynie bardzo wybranym, a niewielkim obszarem państwa. Tak było też z kwerendą w obrębie zespołu nr 1270 wytworzonego przez Komitet do spraw Królestwa Polskiego. Komitet ten powołany w dniu 25 lutego 1864 r., jako organ władzy bezpośrednio przy cesarzu, działał do 29 maja 1881 r. i był odpowiedzialny za zgodną z potrzebami zaborcy reorganizację Królestwa po powstaniu styczniowym³⁵. Dość szybki, chociaż niestety także bardzo sondażowy, przegląd tego zespołu, pozwolił zlokalizować tutaj archiwalia istotne dla szeregu miejscowości guberni piotrkowskiej, w tym także dla Częstochowy³⁶, ale odniesień dokumentacyjnych bezpośrednio nawiązujących do naszego terenu

badania nie znaleźliśmy. Podobnie było z ciekawym zespołem Ministerstwa Handlu i Przemysłu³⁷. Zasób informacyjny tego zespołu zdominowany jest przez archiwalia związane z działalnością przemysłową na terenie Królestwa Polskiego oraz jego ośrodków przemysłowych, w szczególności Zagłębia Dąbrowskiego. Zatem obszar, który objawia się jako cenny gospodarczo, natychmiast też znajduje odpowiedni wyraz dokumentacyjny tego stanu rzeczy. Bardzo bogate archiwalia gospodarcze znajdują się w fondzie 37, opis: 6, 7, 12, 14, 24, 67, 69, 73, 74, 77. Zebrano w nim kilkaset teczek akt, dotyczących rozwoju przemysłu w Zagłębiu Dąbrowskim w okresie od 1864 do 1914 r. Poszczególne teczki liczą od kilku do kilkuset kart. Niektóre są zmikrofilmowane. Zawartość teczek z aktami to dokumentacja urzędnicza dotycząca różnych spraw związanych z górnictwem galmanu, węgla i żelaza w Królestwie Polskim. Materiał archiwalny dotyczy prawa górniczego, wydobywania, wyposażenia kopalni, zatrudnienia, sprzedaży. Bardzo cenne są zachowane akta, dotyczące działalności dużych

гробницу, РГИА, ф. 1270, Комитет по делам Царства Польского, оп. 1, д. 1255.

³² РГИА, ф. 37, *Горный Департамент*, оп. 6, 1876, д. 11.

³³ РГИА, ф. 37, *Горный Департамент*, оп. 6, 1889, д. 9.

³⁴ *Ibidem*, д. 6.

³⁵ Путеводитель по фондам РГИА. Фонды высших государственных учреждений. Фонды высших комитетов, <http://www.fgurgia.ru/old/showObject.do?object=27603492> [dostęp: 8.04.2016].

³⁶ Np. materiały dotyczące sprawozdawczości finansowej klasztoru jasnogórskiego z lat 1867–1868, РГИА, ф. 1270, оп. 1.

³⁷ РГИА, ф. 37, оп. 6: 396 jednostek archiwalnych oraz оп. 7: 754 jednostki archiwalne.

wielobranżowych spółek akcyjnych z terenu Zagłębia Dąbrowskiego. Mamy więc w РГИА akta dotyczące: Towarzystwa Akcyjnego Sosnowieckiego, Towarzystwa Akcyjnego Flora, Towarzystwa Akcyjnego Francusko-Rosyjskiego, Towarzystwa Akcyjnego Grodziec, Towarzystwa Akcyjnego Warszawskiego, Towarzystwa Akcyjnego Saturn, hut: Bankowej, Katarzyna, Puszkina. W poszczególnych zbiorach akt znajdujemy dokumentację dotyczącą: założenia spółki, wielkości kapitałów, organizatorów i udziałowców, majątku stałego i ruchomego, statutu, organizacji, wyposażenia technicznego, produkcji i zbytu, zatrudnienia i płac, dochodów i zysków (bilanse).

Zachowany materiał aktowy w Sankt Petersburgu, uzupełniony o akta dotyczące przemysłu w Zagłębiu Dąbrowskim, które zgromadzone są w zespołach archiwalnych w Archiwum Państwowym w Katowicach, pozwalają na pełne odtworzenie działalności danego przedsiębiorstwa w Zagłębiu Dąbrowskim przed 1914 r. Należy nadmienić, iż ten cenny materiał nie został do tej pory wykorzystany przez historyków nawet w minimalnym stopniu, czeka on więc na swojego badacza.

Zagłębie Dąbrowskie w skali całego Imperium było obszarem niewielkim, wszelako jego wielkie znaczenie gospodarcze zaowocowało obfitą dokumentacją archiwalną. Nie można tego powiedzieć o terytorium interesujących nas pięciu gmin jurajskich. Znajdowały się one na marginesie wszystkich pól rzeczywistości objętych uwagą odpowiednich instytucji państwowych: życia politycznego, organizacji władzy, gospodarki, bezpieczeństwa publicznego, oświaty itd. Nie dziwi zatem, że ekspresja dokumentacyjna dotycząca ich życia jest znacznie uboższa. Mechanizm działania maszyny biurokratycznej Cesarstwa Rosyjskiego sprawiał przy tym, że pomimo tego ograniczenia w dokumentacji tej znaleźć można sporo ciekawych danych dotyczących interesującego nas mikroświata. Przeprowadzony przez nas sondaż w pełni do takiego stwierdzenia uprawnia. Osiągnięcie większej pewności tego typu osądu wymagałoby kwerendy znacznie dłuższej. Ta, którą zrealizowaliśmy, była cennym rekonesansem, dającym przy tym badaczowi dość pocieszające go przekonanie, że oto zrobił wszystko, aby w maksymalnie szerokim zakresie rozpoznać zaplecze źródłowe analizowanego przezeń problemu.

BIBLIOGRAFIA

Źródła

- Российский Государственный Исторический Архив, ф. 37, 821, 1424, 1270, 1281.
- *Akta rządu carskiego dotyczące Jasnej Góry z lat 1868–1914*, dokumenty zebrała i tłumaczyła J. Godlewska, wstępem i komentarzem zaopatrzył Janusz Zbudniewek ZP, „Studia Claromontana” 1998, t. 18.
- „Pietrokowskija Gubernskija Wiedomosti”, 24 I (5 II) 1881, nr 4.
- „Pietrokowskija Gubernskija Wiedomosti”, (19) II 1881, nr 6, 7.

Opracowania drukowane

- Ciesielski T., *Sprawozdanie z kwerendy w Sankt Petersburgu w dniach 20 VIII–I*

- IX 2012 r.*, „Hereditas Monasteriorum” 2012, t. 1.
- Czaplicki B., *Dokumenty rosyjskie z początku XX wieku na temat Jasnej Góry*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 2011, t. 95.
  - Czaplicki B., *Kościół katolicki w Częstochowie w latach 1867–1914 w świetle akt magistratu miasta – zarys problematyki*, [w:] *Częstochowskie teki historyczne*, t. 3, pod red. N. Morawca, R.W. Szweda, M. Trąbskiego, Częstochowa 2012.
  - Czapska M., *Z problematyki badań nad XIX-wiecznym rosyjskim tekstem urzędowym na przykładzie materiałów Rosyjskiego Państwowego Archiwum Historycznego w Sankt Petersburgu /Fond 733/*, [w:] *Tekst źródła – interpretacja, krytyka*, pod red. B. Trelińskiej, Lublin 2005.
  - Czapska M., Szabat B., Zięba J., *Adwokatura Świętokrzyska, Zarys dziejów od początku XIX wieku*, Kielce 2013.
  - Górak A., Kozłowski J., Latawiec K., *Słownik biograficzny gubernatorów i wicegubernatorów w Królestwie Polskim (1867–1918)*, Lublin 2014.
  - Górzyński S., *Heroldia Królestwa Polskiego: katalog wystawy dokumentów ze zbiorów Rosyjskiego Państwowego Archiwum Historycznego w Sankt Petersburgu: 17.XII.2001–3.II.2002: Muzeum Historyczne m. st. Warszawy*, Warszawa 2001.
  - Jaśkiewicz L., *Carat i sprawy polskie na przełomie XIX i XX w.*, Pułtusk 2011.
  - Jurkowski R., *Sytuacja polityczna w guberni wileńskiej, stosunek władz do religii katolickiej, ludności polskiej, litewskiej i białoruskiej w świetle dwóch raportów gubernatora Dymitra Lubimowa z 1907 i 1908 roku*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne” 2003, nr 19.
  - Kolankowski Z., *Archiwum Historyczne w Leningradzie i jego polonica*, „Kwartalnik Historyczny” 1959, 65, nr 3.
  - Kołodziejczyk R., *Archiwum Feldmarszałka Iwana Paskiewicza namiestnika Królestwa Polskiego*, „Archeion” 1961, t. 34.
  - Kołodziejczyk R., *Sprawozdanie z pobytu naukowego w Petersburgu w dniach 15–29 kwietnia 1997 r.* (maszynopis).
  - Kołodziejczyk R., *Varsaviana w Centralnym Państwowym Archiwum Historycznym w Leningradzie*, „Rocznik Warszawski” 1969, t. 9.
  - Kozyrka A., *Arcybiskup Edward Ropp (1851–1939). Życie i działalność*. „Dzieje Najnowsze” 2003, R. XXXV, z. 4.
  - Kuczyński S.K., *Polonica heraldyczne i sfragistyczne w zbiorach leningradzkich*, „Archeion” 1978.
  - Lipiec J., *Ekonomiczno-społeczna i prawna degradacja miast regionu częstochowskiego w XIX wieku*, „Ziemia Częstochowska” 1967, t. 6/7.
  - Литвак Б.Г., *Очерки истории массовой документации XIX – начала XX в.*, Москва 1979.
  - Минаков А.С., *Всепоподданнейшие отчеты губернаторов как источники по изучению взаимоотношений центральной и местной власти в России второй половины XIX – начала XX в.*, „Отечественная история” 2005, nr 3.
  - Николаевич И.Ф., *Губернаторские отчёты как источник по истории рекрутской повинности в Олонецкой губернии в XIX веке*, „Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики”, 2013, nr 7, ч. 1.
  - Pazdur J., *Zarys dziejów górnictwa na ziemiach polskich*, t. 2, Katowice 1961.
  - Pietrzak-Pawłowska I., *Zagłębie Dąbrowskie i Okręg Loary: Penetracja*

- kapitałów francuskich po 1870 roku*, „Kwartalnik Historyczny” 1965, nr 4.
- Pustuła Z., *Początki kapitału monopolistycznego w przemyśle hutniczo-metalowym Królestwa Polskiego (1882–1900)*, Warszawa 1968.
  - Pustuła Z., *Kapitały obce w przemyśle ciężkim Królestwa Polskiego 1876–1900*, „Kwartalnik Historyczny” 1964, nr 4.
  - Rosowska E., *Sprawozdanie z pobytu naukowego w Rosyjskim Państwowym Archiwum Historycznym (RGIA w Petersburgu w dniach 15–29 kwietnia 1997 r. (maszynopis))*.
  - Sobczyńska-Szczepańska M., *Wybrane źródła do dziejów skasowanych klasztorów trynitarzy w zasobie Rosyjskiego Państwowego Archiwum Historycznego w Sankt Petersburgu*, „Hereditas Monasteriorum” 2014, t. 4.
  - Sobczyńska-Szczepańska M., *Sprawozdanie z kwerendy w Rosyjskim Państwowym Archiwum Historycznym w Sankt Petersburgu w dniach 21 VIII – 2 IX 2013 r.*, „Hereditas Monasteriorum” 2014, t. 4.
  - Sołtan A., *Polonica i varsawiana w zbiorach petersburskich*, „Rocznik Warszawski” 1998, t. 28.
  - A. Sołtan, *Źródła do dziejów Warszawy popowstaniowej w Rosyjskim Państwowym Archiwum Historycznym*, „Almanach Muzealny” 2001, t. 3.

Opracowania w formie cyfrowej

- <http://www.archiwa.gov.pl/en/wspolpraca-i-projekty/prowadszone-przez-ndap/198-odtworzenie-pamici-polski-reconstitution-of-the-memory-of-poland.html> [dostęp: 2.04.2016].
- <http://www.fgurgia.ru/#/> [dostęp: 2.04.2016].
- <http://rgia.su>; <http://fguria.ru>. [dostęp: 2.04.2016].
- Путеводитель по фондам РГИА. Фонды высших государственных учреждений. Фонды высших комитетов, <http://www.fgurgia.ru/old/showObject.do?object=27603492> [dostęp: 8.04.2016].
- Совет министра внутренних дел, Историческая справка, http://rgia.su/old/showObject.do?object=27603597&viewMode=B_10540&link=1, [dostęp: 2.04.2016].
- *Wykaz projektów zakwalifikowanych do finansowania w organizowanym przez Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego konkursie Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki 2013/2014 – moduł badawczy 1.1*, nr 55, http://www.nauka.gov.pl/g2/original/2014_04/5efa02659d936422dea6d9b71ad60920.pdf [dostęp: 31.03.2016].

Streszczenie

**MAŁY REGION W DOKUMENTACJI ARCHIWALNEJ
WIELKIEGO IMPERIUM**

Autorzy prezentowanego artykułu przeprowadzili we wrześniu 2015 r. sondażową kwerendę naukową w ramach realizacji interdyscyplinarnego grantu (uczestnikami są archeolodzy, etnolodzy, historycy, geografowie): *Miejsca pamięci i zapomnienia. Badania interdyscyplinarne północnych terenów Jury Krakowsko-Częstochowskiej*. Projekt ten, kierowany przez grupę naukowców z Uniwersytetu Łódzkiego, został zatwierdzony do realizacji w konkursie Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki. W rezultacie „benedyktyńskiej” pracy okazało się, że w tak dużym imperialnym archiwum jak Rosyjskie Państwowe Archiwum Historyczne (Российский Государственный Исторический Архив – РГИА) znajdują się pojedyncze akta różnych spraw dotyczące badanego obszaru gmin: Janów, Lelów, Mstów, Olsztyn i Przyrów. W większym zakresie dokumentacja aktowa dotyczy miast (np.: Będzina, Częstochowy czy Sosnowca) i ośrodków przemysłowych (np. Zagłębia Dąbrowskiego). Pełne wykorzystanie zasobu РГИА wymagałoby dłuższego czasu i większych środków finansowych. Warto zaznaczyć, iż samodzielne kopiowanie materiału aktowego w archiwum jest niedopuszczalne. Fakt ten utrudnia sprawne prowadzenie badań naukowych.

Słowa kluczowe: Jura Krakowsko-Częstochowska, Rosyjskie Państwowe Historyczne Archiwum w St. Petersburgu, mały region, imperium.

Summary

**LITTLE REGION IN ARCHIVAL DOCUMENTATION
OF GREAT EMPIRE**

The authors of the presented article carried out a probing query research in September 2015 as a part of interdisciplinary grant (participated by archeologists, ethnologists, historians, and geographers): *The Memory and Forgetting Places. Interdisciplinary Research of the Northern Part of the Kraków-Częstochowa Upland*. The project, managed by the group of scientists from the University of Łódź was approved for execution in the contest of the National Programme for the Development of Humanities. During the research, as the result of “painstaking” work, it turned out that such a large empire archive as the Russian State Historical Archives (Российский Государственный Исторический Архив – РГИА), consists of single files relating to various matters of communes covered by the studies: Janów, Lelów, Mstów, Olsztyn, and Przyrów. The mentioned documentation largely applies to cities (e.g. Będzin, Częstochowa, Sosnowiec) and industrial centers (e.g. Dąbrowa Basin). Full use of the РГИА resources would require a longer time and more funds. It is worth noting that self-copying of the archival materials in the archive is not allowed. This fact hinders effective research.

Keywords: Kraków-Częstochowa Upland, Russian State Historical Archives in St. Petersburg, a small region, empire.